

J. TE VELDE

Spanningsvelden in de liturgische hervorming

Inleiding

In de afgelopen halve eeuw hebben talrijke gelovigen, beroepshalve of als betrokken leek, zich beziggehouden met de hervorming van de rooms-katholieke liturgie. Niet alleen bij het uitvoeren, vertalen en recipiëren van de officiële hervorming van de liturgische boeken in opdracht van het Tweede Vaticaans Concilie, maar ook door te zoeken naar verbetering van talloze andere aspecten van de feitelijk gevierde liturgie. Overal zijn betrokkenen druk met vernieuwing van liturgische muziek, rituelen, vertalingen, de kunst van het voorgaan en vieren en de inrichting van de liturgische ruimte. Zowel zij die uitgaan van de sinds de jaren zeventig ingevoerde hervormde liturgie, als zij die de eredienst vieren in de *forma extraordinaria*, ervaren de noodzaak van bezinning op de voorwaarden voor een optimale viering en doen daar voorstellen voor. Meer dan ooit ervaren we in onze tijd dat hervorming van de liturgie een permanente grondtrek is van de christelijke eredienst¹. Liturgie vieren en zich verantwoordelijk voelen voor de hervorming van de liturgie lijken in onze tijd hand in hand te gaan.

De zorg voor een waarheidsgetrouwe, zinvolle en aansprekende liturgie blijkt zich echter niet in een stormvrije zone af te spelen. Ieder die zich op dit terrein begeeft, ervaart bepaalde spanningsvelden die het werken aan liturgiehervorming kunnen bemoeilijken. In dit artikel gaat het over vier van dergelijke spanningsverhoudingen in de liturgie: tussen innerlijk en uiterlijk, tussen de basis en het kerkelijk gezag, tussen aanpassen aan de huidige tijd of terug naar de bronnen van de liturgie en tussen geleidelijke en voorzichtige ontwikkeling of grote, snelle en ingrijpende veranderingen in de liturgie. Deze vier spanningsvelden hebben direct te maken met de hervorming van de liturgie. Ze gaan namelijk over: de richting of het doel van de hervorming (wat willen we bereiken?); het subject van de hervorming (wie voert het uit en wie is verantwoordelijk?); de normen voor de hervorming (van welke principes wordt uitgegaan?) en de modus van de hervorming (op welke wijze

1 M. Klöckener, B. Kranemann, "Liturgiereform – Grundzug des christlichen Gottesdienstes. Systematische Auswertung", in: Martin Klöckener, Benedikt Kranemann, (ed.) *Liturgiereformen. Historische Studien zu einem bleibenden Grundzug des christlichen Gottesdienstes, Teil II: Liturgiereformen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*, Liturgiewissenschaftlichen Quellen und Forschungen, Band 88, Münster 2002, pp. 1081-1108.

vindt de hervorming plaats?). We zullen deze vier punten hieronder uitdiepen om inzicht te krijgen in enkele aspecten van wat op het spel staat bij de liturgiehervorming.

1. Hervorming van de uiterlijke rituele vorm of versterking van de innerlijke beleving? Richting van de hervorming

Al vanaf het Nieuwe Testament (bijvoorbeeld Rom. 10, 9) en de Regel van Benedictus² kent de Kerk het vraagstuk van de verhouding tussen de uiterlijke, waarneembare vorm van de liturgie en de innerlijke beleving ervan. Niemand zal beweren dat het één zonder het andere kan, want de menselijke persoon is een sociaal en lichamelijk wezen, maar heeft evenzeer een innerlijk, geestelijk aspect. Als het gaat om liturgische hervorming is er naast de concentratie op revisie van teksten en rituelen ook altijd aandacht geweest voor de innerlijke, spirituele kant van de liturgie. Wat gebeurt er in en met de liturgie vierende gelovige? Is er geloof, innerlijk gebed, spirituele ervaring, geestelijke groei? Beleeft hij of zij, op eigen wijze, wat de Kerk op dat moment viert? Echter, over de verhouding tussen uiterlijke en innerlijke liturgische vernieuwing wordt heel verschillend gedacht. Moet geestelijke vernieuwing voorafgaan aan de hervorming van het ritueel? Of is een herziene liturgie juist een middel om die te bereiken? Moet de verandering primair in de uiterlijke vorm plaatsvinden of vooral in de innerlijke beleving?

In de eeuw van de liturgische beweging heeft men zich in de eerste helft vooral gericht op de vorming van de gelovigen om de kwaliteit van hun deelname aan de liturgie te verhogen³. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog kwam in toenemende mate de behoefte op om ook de uiterlijke gestalte van de liturgie aan te passen aan de veranderende tijdsomstandigheden. Men zou hier kunnen spreken van een roep om pastorale hervormingen. De hervormingen waarop hier gedoeld wordt, gericht op de verbetering van de deelname van de gelovigen aan de liturgie, leken nu niet meer te bestaan in de liturgische en spirituele vorming van deze gelovigen, maar in het eenvoudiger, helderder en korter maken van de diverse onderdelen van de liturgie. In de jaren na het Tweede Vaticaans Concilie was de aandacht zozeer gericht op het samenstellen, vertalen en invoeren van de vernieuwde liturgie dat de vraag naar de initiatie en de innerlijke beleving ervan op de achtergrond kwam⁴.

In nieuwere literatuur wordt het gemis aan liturgisch-spirituele vorming echter weer vaker naar voren gebracht. Een goed voorbeeld is Häussling die

2 Sint Benedictus, *Regel voor monniken*, Latijn-Nederlands, vertaald en ingeleid door F. Vromen OSB, Slangenborg 1997, 19, 7, p. 68: ...ut mens nostra concordet voci nostrae.

3 L. Beauduin OSB, *La Piété de l'Église. Principes et faits*, Louvain 1914.

4 A. Grillo, *Beyond Pius V, Conflicting Interpretations of the Liturgical Reform*, Collegeville 2013, pp. 51-53.

opmerkt dat de materiële liturgische veranderingen alle aandacht naar zich toe hebben getrokken, zodat er weinig overbleef voor het belangrijkste doel van het Concilie: de hervorming van de liturgisch-religieuze mentaliteit⁵. Dat de eigenlijke liturgiehervorming ligt in de spirituele uitdaging voor de christen om het Paasmysterie te beleven als de kern van zijn christelijke leven, is bij de meerderheid van de katholieken nauwelijks doorgedrongen. Nog recenter, in 2011, zegt J. Baldovin: “(Ik ben een van diegenen) die denken dat de spirituele en theologische dimensies van de liturgische hervorming veel te wensen overlaten”⁶.

In zijn studie over de Byzantijnse liturgische hervorming zet T. Pott dit thema nog sterker aan, daartoe geïnspireerd door enkele orthodoxe theologen. De classificatie van de liturgische hervorming in categorieën van menselijke verantwoordelijkheid die Pott geeft⁷, onderscheidt drie niveaus, drie dimensies van liturgische hervorming, waarvan de eerste twee betrekking hebben op de menselijke beleving ervan. Het eerste niveau is dat van de initiatie in de liturgie, het binnenleiden in het mysterie waardoor de mens tot liturgisch wezen gevormd wordt en Christus in hem gaat leven. Het tweede niveau is het terugbrengen van de liturgie naar zijn ware plaats in het leven van de Kerk en van iedere gelovige. Het gaat hier om de deelname aan en het gedrag van gelovigen tijdens de liturgie, een innerlijke verandering die leidt tot passende liturgische participatie, een voortdurende bekering tot Christus en de liturgie en het plaats maken voor de vitale rol van de liturgie voor je geloof: “Alvorens onderdelen van de rituele structuur te hervormen, moet de mens de liturgie zelf hervormen waarvan hijzelf een wezenlijk integraal onderdeel uitmaakt”⁸. Pas het derde niveau bestaat uit de hervorming van het uiterlijke ritueel door herstel, verwijdering, vernieuwing, aanpassing of andere handelingen die een verandering in het ritueel met zich meebrengen.

Deze sterke accentuering van geloof, initiatie, mystagogie en bekering als wezenlijke elementen van de liturgische hervorming lijkt ons een heilzame aanvulling en correctie op de lange westerse traditie waarin rubrieken en andere liturgische regelgeving voor de celebrant een dominante rol speelden. De eeuwenoude kloof tussen het gelovige volk en de liturgie van de Kerk waarop de liturgische beweging een antwoord probeerde te geven, was in hoge mate een kloof tussen het ritueel aan de ene kant en de religieuze

5 A.A. Häussling OSB, “Liturgiereform und Liturgiefähigkeit”, in: *Archiv für Liturgiewissenschaft* 38/39(1996-97), pp.1-2, 27.

6 J.F. Baldovin SJ, “Idols and icons: Reflections on the current state of liturgical reform”, in: *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 27(2011), pp. 209-221, p. 210: “(I am one of) those who think that the spiritual and theological dimensions of the liturgy reform leave much to be desired”.

7 T. Pott OSB, *Byzantine Liturgical Reform, A study of liturgical change in the byzantine tradition*, New York 2010, pp. 86-106.

8 Pott, *Byzantine Liturgical Reform*, p. 82: “Before reforming elements of the ritual structure, man must reform the liturgy where he himself is an essential integral element”.

beleving aan de andere kant. De boven geciteerde opmerking van Häussling lijkt te wijzen op de opvatting dat ook na het Concilie er eenzijdig gekozen is voor het beschikbaar stellen van de nieuwe liturgische boeken en te weinig gewerkt aan de genoemde eerste beide dimensies van de liturgische hervorming. Nog steeds gaat de aandacht, zowel bij voorstanders van een traditionele liturgie, als bij hen die alle ruimte bieden aan inductieve rituelen, eenzijdig uit naar de buitenkant ervan, en worden de vragen naar geloof, initiatie, bekering, de rol van de heilige Geest en het binnengaan in het Paasmysterie te weinig gesteld.

De kernvraag over de liturgische hervorming, of die primair op de binnen- of op de buitenkant gericht moet zijn, is hiermee nog niet beantwoord en laat zich, op deze wijze gesteld, ook niet beantwoorden. Het is een valse tegenstelling. Initiatie en mystagogie vragen om bestaande en uitnodigende rituelen die het proces van ingroeien mogelijk maken. Tegelijk vragen zij om een gelovige context waarin ook in de paraliturgische, met name de huiselijke sfeer, gebed, Schrift, geloofsgetuigenis en ritueel vanzelfsprekend aanwezig zijn. De drie elementen van liturgische hervorming die Pott noemt, kunnen niet van elkaar losgemaakt worden. Liturgie is niet alleen een ritueel gebeuren waarvan de teksten en de regels zich laten vastleggen. Het is minstens evenzeer een spiritueel gebeuren. De constitutie over de liturgie van het Tweede Vaticaans Concilie heeft dit element als volgt aangeduid: “Wil echter deze werkdadigheid (van de liturgie) ten volle aanwezig zijn, dan is het nodig dat de gelovigen in de juiste geestesgesteldheid tot de heilige liturgie opgaan, hun gezindheid in overeenstemming brengen met wat zij zeggen en met de genade van boven meewerken, om deze niet tevergeefs te ontvangen”⁹. Nog meer to the point kunnen we, met A. Louf in zijn beschouwing over het psalmgebed, zeggen dat de liturgie “een oord van liefde is waar de Geest van God en de geest van de mens het dichtst bij elkaar komen. Raakpunt tussen de twee is het innerlijk gebed, de wederzijdse dialoog tussen God en mens, die stille liturgie die zonder ophouden in ieder mensenhart gevierd wordt”¹⁰. De ontmoeting tussen God en mens vindt dus in het menselijk hart plaats. Zo beschouwd kan men de innerlijke kant van de liturgie als haar kern zien.

Elke activiteit op het gebied van liturgische hervorming heeft dus evenzeer met beide dimensies te maken, zowel de rituele als de spirituele. Het aanpassen van liturgische rituelen vraagt tezelfdertijd om een analyse van de consequenties voor de spirituele beleving ervan bij de leden van de geloofsgemeenschap. Als we erkennen dat één van de oorzaken van de liturgische crisis van de laatste eeuwen lag in een gebrek aan aandacht voor de

9 SC 11: “Ut haec tamen plena efficacia habeatur, necessarium est ut fideles cum recti animi dispositionibus ad sacram Liturgiam accedant, mentes voci accomodent, et supernae gratiae cooperentur, ne eam in vacuum recipiant”.

10 A. Louf, *Heer leer ons bidden*, Tielt 1981, p. 81.

‘innerlijke viering’ van de gelovige, dan is deze crisis niet te bestrijden door opnieuw klassieke of moderne liturgische rituelen aan te bieden, als fraai kijk- en luisterspel, zonder aandacht voor de geestelijke beleving ervan.

2. Een hervorming van ‘boven’ of van ‘de basis’, van het kerkelijk gezag of een beweging? Subject van de hervorming

Elke liturgische hervorming veronderstelt een menselijke ingreep. Wie is die ‘interveniërende partij’? Wie initieert en voert het hervormingsproces uit? Is dat vooral het kerkelijk gezag? Is het eerder een vernieuwingsbeweging? Is het een individu met profetisch elan? Komt de toeleg op hervorming van bovenaf of vanaf de basis?¹¹ Er is altijd een subject van de hervorming. In dit menselijk handelen kan men onderscheid maken tussen voorbereidende, bijvoorbeeld wetenschappelijke activiteiten, inspiratiebronnen, het samenstellen van de hervormingsvoorstellen, het gezagvol goedkeuren en invoeren ervan en de pastorale implementatie¹².

De meeste auteurs zijn het erover eens dat de formele gezagsinstanties van een kerkgemeenschap verantwoordelijk zijn voor de liturgiehervorming. In het geval van de hervormingen na het Tweede Vaticaans Concilie gaat het om het Concilie, de Apostolische Stoel en elke afzonderlijke bisschop of bisschoppenconferentie¹³. Principiëler kan men met Vaticanum II zeggen dat de Kerk zelf zorgt voor een algehele vernieuwing van de liturgie¹⁴. De hele kerkelijke gemeenschap is drager van de liturgiehervorming¹⁵. Güntner onderscheidt daarbinnen in een chronologisch onderscheid drie groepen: de providentiële dragers van de hervorming, met name de liturgische beweging; de constitutieve dragers ervan, het Concilie; en de actieve drager van de hervorming, de lokale geloofsgemeenschap. We voegen daaraan toe dat de Apostolische Stoel in de tweede fase bij de totstandkoming en uitvoering van het conciliebesluit een beslissende rol speelt, terwijl bij de implementatie in de lokale Kerk de bisschop en de bisschoppenconferentie belangrijke dragers zijn. Bij de liturgiehervormingen binnen de kloostergemeenschappen hebben de eigen gezagsorganen zoals generale kapittels en abten en hun congressen de beslissende stem.

11 G. Routhier, “Conclusions”, in : *Questions Liturgiques/Studies in Liturgy* 93(2012) pp. 3-4, 251-258, p. 254 e.v.

12 Routhier, “Conclusions”, p. 256.

13 D. Güntner, “Wer reformiert Liturgie? Zu den Trägern der Liturgiereform des Zweiten Vatikanischen Konzils”, in: Martin Klöckener, Benedikt Kranemann (ed.), *Liturgiereformen. Historische Studien zu einem bleibenden Grundzug des christlichen Gottesdienstes, Teil II: Liturgiereformen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*, Liturgiewissenschaftlichen Quellen und Forschungen, Band 88, Münster 2002, pp. 798-814, p. 798.

14 SC 21: “Pia Mater Ecclesia, ut populus christianus in sacra liturgia abundantiam gratiarum securius assequatur, ipsius Liturgiae generalem instaurationem sedulo curare cupit”.

15 Güntner, “Wer reformiert Liturgie?”, p. 805.

Uit deze eigentijdse benadering blijkt dat men de liturgische hervorming breed gedragen wil zien en dat er uit alle geledingen van de Kerk aan bijgedragen wordt. In de oudere teksten, met name die van Beauduin en Pius XII, werd nog sterk de nadruk gelegd op de unieke en niet te delen verantwoordelijkheid van de paus voor de liturgie. Hoe ver gaat die bevoegdheid van de paus over de liturgie en eventuele wijzigingen erin? Het historisch overzicht van A. Reid geeft meerdere voorbeelden van kardinalen en pausen die op grond van eigen inzichten en zonder voorbereidend onderzoek of consultatie liturgiehervormingen aanbrachten of trachtten aan te brengen¹⁶ waarbij de overgeleverde vorm, teksten en gebruiken weinig gezag konden laten gelden tegenover de hervormingswensen van de betreffende autoriteit. Dat de Apostolische Stoel bevoegdheid heeft over de liturgie van de universele Kerk is wel uitgelegd alsof zij die liturgie onbeperkt zou kunnen veranderen¹⁷. De pausen van de twintigste eeuw zijn echter steeds meer gaan beseffen dat de Heilige Stoel niet heerst over de traditie, van bijvoorbeeld de liturgie, maar er dienstbaar aan is. Met de woorden van J. Ratzinger: “De paus is geen absolute monarch, wiens wil wet is, maar hij is de hoeder van de authentieke traditie en daarmee de eerste borg van de gehoorzaamheid. Hij kan niet doen wat hij wil en kan van daaruit ook diegenen tegemoet treden, die op hun beurt willen doen wat hen voor de geest staat. Zijn wet is niet de willekeur, maar de geloofsgehoorzaamheid. (...) Zo is de ritus een voor-gave aan de Kerk, een levendige gestalte van overlevering”¹⁸. Theologisch gaat het hier om de verhouding tussen de autoriteit van het bijzondere leergezag en dat van de traditie. Het magisterium speelt in de ontwikkeling en de interpretatie van de traditie een wezenlijke rol, maar dat neemt niet weg dat diezelfde traditie ook voor het hoogste gezag in de Kerk een kritisch tegenover blijft. De kerkelijke gezagsinstanties die verantwoordelijk zijn voor de hervorming van de liturgie hebben daarin, volgens deze visie, dus geen onbeperkte speelruimte, maar zijn gehoorzaamheid verschuldigd aan de liturgische overlevering die als een gave van God aan de Kerk gezien wordt. Deze beperking geldt uiteraard *mutatis mutandis* voor de andere dragers van de liturgiehervorming.

16 Bijvoorbeeld het brevier van Quignonez door Paulus III in 1536 gepromulgeerd en later teruggetrokken of de poging tot een brevierhervorming door Benedictus XIV; zie Alcuin Reid, OSB, *The organic development of the liturgy. The principles of liturgical reform and their relation to the twentieth-century liturgical movement prior to the Second Vatican Council*, San Francisco 2005², pp. 34-39 en 60-62.

17 Dit kwam met name tot uitdrukking in de discussies rond Vaticanum I en de opvattingen van paus Pius IX.

18 J. Ratzinger, “Die organische Entwicklung der Liturgie” (2004), in: *Gesammelte Schriften 11, Theologie der Liturgie*, Freiburg-Basel-Wien 2008, pp. 713-718, p. 715: “Der Papst ist nicht ein absoluter Monarch, dessen Wille Gesetz ist, sondern er ist der Hüter der authentischen Tradition und damit der erste Garant des Gehorsams. Er kann nicht machen was er will und kann daher auch jenen entgegenreten, die ihrerseits machen wollen, was ihnen im Sinn steht. Sein Gesetz ist nicht die Beliebigkeit, sondern der Glaubensgehorsam. (...) So ist der Ritus eine Vor-Gabe an die Kirche, lebendige Gestalt von Paradosis”.

Een ander belangrijk onderscheid is dat tussen de juridisch verantwoordelijke en de inhoudelijk verantwoordelijke partij. De kerkelijke gezagsdragers nemen de beslissingen, maar doen dat, als het goed is, op basis van inhoudelijke gegevens die hen aangereikt worden. Daarin kunnen we onderscheiden tussen spirituele, intellectuele en pastorale aspecten. Bij een echte liturgische vernieuwing spelen alle drie deze factoren mee¹⁹. De spirituele herleving komt tot stand door de inspiratie van een heilige, een profetische figuur, een geestelijke vernieuwingsbeweging, een nieuwe devotie en dergelijke. De vernieuwde liturgie kan deze spirituele herleving bevorderen. De intellectuele verdieping is het resultaat van historisch, cultureel en theologisch onderzoek zoals die ook in de liturgische beweging een grote rol gespeeld heeft. De pastorale vernieuwing speelt mee zowel in de voorbereiding van de hervorming als in de uitvoering ervan: het gaat hier om gemeenschapsvorming, actieve deelname van de gelovigen en de verbinding met de diaconie en het leven van alledag. De liturgische hervorming steunt dus op de inbreng van profetische figuren, van experts en van mensen uit de pastorale praktijk.

Concluderend kunnen we stellen dat de liturgische hervorming het werk is van de hele kerkgemeenschap in haar diverse geledingen en competenties. Het gezag van de Kerk over de liturgie is echter beperkt omdat de liturgie niet primair een product van menselijk of kerkelijk handelen is, maar wezenlijk een gave van God aan de Kerk.

3. Aanpassen aan het heden of terugkeren naar de bron? Normen voor de hervorming

Als we spreken over hervorming van de liturgie gaan we ervan uit dat de liturgie hervorming nodig heeft. Zij wil een communicatieproces mogelijk maken tussen God en mens. Dat proces kan verstoord raken door obstakels die zowel bij de huidige mens als bij de overgeleverde liturgie als bij beide kunnen liggen. Afhankelijk hiervan wordt de vraag van dit onderdeel beantwoord: houdt liturgiehervorming een aanpassing in aan het heden van de moderne mens of betekent het een terugkeren naar de bronnen van de liturgie?

3.1. Liturgie als kwetsbaar communicatieproces

Het vieren van de liturgie beoogt een communicatieproces tot stand te brengen. In de liturgie vindt, als de bedoeling gerealiseerd wordt, een ontmoeting plaats tussen God en mens. In die ontmoeting gaat het om de heiliging van de mens door God en de verheerlijking van God door de mens, beide bemiddeld door Christus²⁰. In de waarneembare tekens die gezamenlijk een ritueel vormen, komt de levende Heer aanwezig te midden van de

19 Routhier, "Conclusions", p. 256.

20 H. Schillebeeckx, *Christus sacrament van de Godsontmoeting*, Bilthoven 1959, pp. 22-25.

gelovige gemeenschap. Deze waarneembare tekens zijn woord en sacrament, maar ook de gezangen, gebaren en teksten die in de eredienst gebruikt worden. De liturgie vindt plaats op het raakvlak van heden en verleden, van enerzijds de huidige mens en anderzijds de bronnen waaruit God via de liturgische traditie naar de mens toekomt. De liturgie wil contact tot stand brengen tussen de gelovigen en de authentieke bron van christelijk leven. Zoals L. Beauduin het zegt: “Wij willen alle gelovigen, het hele volk van God, naar die authentieke bron van het christelijk leven brengen”²¹. Er vindt zo een diachronisch communicatieproces plaats dat echter kwetsbaar is en verstoord kan raken. De God-menselijke ontmoeting vindt immers plaats met behulp van menselijke en aardse factoren, zoals taal, ritueel, symboliek en muziek. Deze kunnen worden belemmerd door allerlei soorten hindernissen en obstakels die zowel in het heden kunnen liggen, bij de huidige mens, als bij de overgeleverde liturgische elementen.

3.2. *Obstakels bij de huidige mens*

Bij de moeilijkheden van de gelovige van nu die vervreemd raakt of dreigt te raken van de liturgie, gaat het in de eerste plaats om verschillende vormen van ‘paradigmawisseling’. Sinds ruim een halve eeuw en in steeds toenemende mate ervaren christenen dat zij veranderd zijn in hun ideeën, waarden en manieren van uitdrukken, terwijl de verkondiging en de liturgie van de Kerk niet in dezelfde mate mee veranderd is. Dit veranderde paradigma kan betrekking hebben op alledaagse dingen, stijlen, voorkeuren, trends op het gebied van communicatie en informatie, maar ook dieper liggende zaken zoals waarden, morele stellingnamen, en levensbeschouwelijke keuzen. Gedoopten herkennen daardoor hun eigen visie op het leven en de wereld en hun eigen manier van geloven niet meer in vieringen die zij meemaken en beleven deze daarom steeds meer als voor hen niet-relevant. Hier gaat het om een collectief, cultureel veranderingsproces waar individuele gelovigen zich niet altijd van bewust zijn. Daarnaast zijn er echter meer specifieke vormen van de kloof tussen de moderne mens en het overgeleverde christelijke ritueel: waar mensen er niet in geïnitieerd zijn, of er te weinig informatie over aangeboden krijgen, of zich onvoldoende openstellen voor de boodschap ervan of bewust een stap gezet hebben naar een andere dan de christelijke levensbeschouwing. Fundamenteel voor de viering van de liturgie is het geloof van de deelnemer dat door deze factoren gewekt en/of gevoed wordt. In dit verband spreekt Häussling, zoals we boven zagen, van “*Liturgiefähigkeit*”, “bekwaamheid om liturgie te vieren”²², een begrip geïntroduceerd door R. Guardini. Deze vroeg zich in 1964 af of de moderne mens van het

21 L. Beauduin OSB, “Normes pour les réformes liturgiques”, in: *La Maison-Dieu*, 1(1945), pp. 9-22, p. 9: “Nous voulons ... ramener ... tous les fidèles, tout le peuple de Dieu à cette source authentique de la vie chrétienne”.

22 Häussling, *Liturgiereform und Liturgiefähigkeit*, 1997, pp. 18 e.v.

industriële tijdperk niet wezenlijk ongeschikt is geworden om de liturgische symboolhandelingen te kunnen verstaan en beleven²³. Guardini gebruikt het begrip in cultuurkritische zin²⁴, terwijl Häussling het in meer theologische zin toepast en de gelovige verbondenheid met Christus benadrukt evenals de voortdurende bekering tot Hem als basis voor de bekwaamheid om liturgie te vieren. “De Kerk en de christen als de huidige Kerk zijn slechts in die mate ‘bekwaam tot liturgie’ als zij *geloven*”²⁵. De eerste fase van de liturgische handeling is het horen van het woord en het gelovige toe-eigenen daarvan²⁶; waar dat ontbreekt is geen liturgieviering mogelijk. Met andere woorden: liturgie is altijd een gebeuren van gelovige mensen. Juist het beleefde geloof geeft zin en inhoud aan het ritueel en maakt het tot liturgie.

3.3. *Obstakels in de overgeleverde liturgie*

Liturgie is ontstaan en gegroeid als een middel om de rituele ontmoeting tussen God en mens, tussen Christus en zijn Kerk mogelijk te maken. De in de loop van de tijd ontstane deficiëntie in deze functie heeft, zoals betoogd, deels zijn oorsprong in de ingrijpende paradigmaverschuiving die in onze cultuur heeft plaatsgevonden. Anderzijds moeten hiervoor ook oorzaken gezocht worden in de gegroeide gestalte van de liturgie zelf. De veranderingen, waaronder hervormingen, die de liturgie in de loop van de geschiedenis heeft ondergaan, waren vaak bedoeld om haar tot een meer zuivere uitdrukking van de geloofsrelatie tussen God en mens te maken. Maar in feite was dat niet altijd het resultaat. Veranderingen die in bepaalde tijden nodig of wenselijk leken, als uitdrukking van de spiritualiteit of de actualiteit van een bepaalde periode, bleken later juist verduisterend te werken. Wat de ene tijd als verrijking en verdieping van de liturgie heeft beleefd, zag een volgende eeuw als aanslibbels of ‘te veel van het goede’ of te tijdgebonden. Teksten of gebruiken die ooit als wezenlijk ervaren werden, verdwenen in een periode daarna omdat men ze kennelijk als overbodig zag of ze niet meer begreep. Er zijn allerlei spanningen aanwijsbaar in de geschiedenis van de liturgie, tussen monastieke en kathedrale liturgie, tussen eenvoudig en plechtig, tussen volksdevotie en hoogkerkelijkheid, tussen een lokale en een universele ritus, tussen privédevotie en gemeenschapsviering, en de uiteindelijk gemaakte keuzen resulteerden in een hybride geheel.

23 R. Guardini, “Der Kultakt und die gegenwärtige Aufgabe der liturgischen Bildung”, in: *Liturgisches Jahrbuch* 14(1964), pp. 101-106, p. 106: “Sollte man sich nicht zu der Einsicht durchdringen, der Mensch des industriellen Zeitalters, der Technik und der durch sie bedingten soziologischen Strukturen sei zum liturgischen Akt einfach nicht mehr fähig?”. Vgl. P. Post, “De dynamiek van cultus en cultuur als liturgisch milieu. Guardini’s vraag naar Kult- en Liturgiefähigkeit in perspectief”, in: *Tijdschrift voor Liturgie* 98(2014), nr. 5, pp. 287-300.

24 Güntner, *Wer reformiert Liturgie?*, n. 5, p. 799.

25 Häussling, *Liturgiereform und Liturgiefähigkeit*, 1997, p. 4: “Die Kirche und die Christen als die jeweilige Kirche sind nur soweit ‘liturgiefähig’, als sie *glauben*”.

26 Häussling, *Liturgiereform und Liturgiefähigkeit*, 1997, p. 22.

Betekent dit dat men de geschiedenis van de liturgie moet zien als een proces van teruggang en kwaliteitsvermindering, van geleidelijk verval zelfs? Sommige onderzoekers, zoals A. Schmemmann²⁷ lijken inderdaad bepaalde periodes in de liturgiegeschiedenis te beschouwen als klassiek, of normatief en latere periodes als verzwakking daarvan. G. Rouwhorst²⁸ wijst erop dat liturgische hervormers zoals Guéranger en Casel op steeds vroegere fasen in de liturgiegeschiedenis een beroep doen en dat protestanten en moderne katholieke liturgisten als H. Wegman zelfs teruggaan naar de vierde eeuw of nog eerder als hun gouden periode. Rouwhorst signaleert “het gevaar van romanisering en idealisering van de gekozen normatieve periode”²⁹. Zijn stellingname is verwant met wat paus Pius XII in de encycliek *Mediator Dei* ‘antiquarianisme’ noemt: het normatief verklaren van een bepaalde periode en het automatisch voor minder waardevol houden van latere ontwikkelingen in de liturgie. De paus verdedigt daarmee natuurlijk ook de vele late liturgische ingrepen door het centrale leergezag. In de liturgie is ouder niet noodzakelijk beter. Elke periode heeft zijn aspecten die door een latere generatie als sterker of zwakker worden beschouwd en het beroep dat mensen op het verleden doen zegt evenveel over henzelf als over wat ze in dat verleden aantreffen.

Deze argumentatie heeft uiteraard een keerzijde. De neiging om aan de oudere periodes van de liturgie meer gezag toe te kennen en een ‘klassieke periode’ in de liturgiegeschiedenis te onderscheiden is niet op romantiek gestoeld. Het christendom is een historische beweging die op een bepaald moment, in de historische persoon van Christus, ontstaan is. Het is duidelijk dat de periodes die het dichtst bij zijn optreden en dat van zijn apostelen liggen, op een bepaalde manier als normatief beschouwd worden. Elke periode van de geschiedenis van de christelijke eredienst kent echter een vorm van ‘onmisbaarheid’, zoals van een boom de wortels, de stam, de takken en de bladeren onderling heel verschillend, maar elk op eigen wijze onmisbaar zijn. Elke periode heeft zijn wezenlijke bijdragen gehad, maar de kern van de christelijke liturgie is toch in de eerste vier eeuwen tot stand gekomen. J. Jungmann geeft deze opvatting helder weer en gebruikt daarbij het beeld van de schakels van een ketting: “Alleen, in liturgische zaken is wel de oortekst, de oervorm, die in de oudste kerken gebruikt is, van groot belang. Maar onze belangstelling is nu niet meer zo eenzijdig, zoals dat een halve eeuw geleden was, alleen op het begin gericht. Want ook de verdere vormen, die zich in de latere tijd ontwikkeld hebben, zijn voortgekomen uit het leven van de Kerk en uit het bestuur van de Geest van God, die in de Kerk werkzaam is. Ze vertellen ons over de manier en de wijze waarop die latere generaties gebeden en

27 Schmemmann, A., *Liturgy and tradition, theological reflections of Alexander Schmemmann*, New York, 2003, pp. 12 e.v.

28 G. Rouwhorst, “Bronnen van liturgiehervorming tussen oorsprong en traditie”, in: *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 20(2004), pp. 7-23, p. 15-17.

29 Rouwhorst, “Bronnen van liturgiehervorming”, p. 20.

liturgie gevierd hebben en wat zij van zichzelf daaraan toegevoegd hebben. En ze vormen tegelijk de schakels van een ketting die ons en onze huidige eredienst verbindt met het leven en de eredienst van de oerkerk. Alle schakels van deze ketting zijn voor ons belangrijk. Want pas gezamenlijk geven ze ons de volle verklaring voor de overgeleverde vorm van onze eredienst. Maar de eerste schakels zijn voor ons bijzonder belangrijk, omdat met hen de richting bepaald is waarin zich de verdere ontwikkeling zou bewegen³⁰. Instemmend met deze visie concluderen we dat obstakels of omissies in de overgeleverde liturgie in elke periode geworteld kunnen zijn, dat de oudste lagen van de liturgie een bijzondere authenticiteit hebben vanwege hun nabijheid aan de bron, maar dat latere ontwikkelingen evengoed essentiële aspecten kunnen toevoegen.

3.4. *Hervorming van de liturgie: restauratio of adaptatio?*

De liturgische beweging heeft in haar geschiedenis de eerste helft van de twintigste eeuw vooral het 'terug naar de bronnen' benadrukt. Zij heeft geprofiteerd van veel historisch onderzoek om de betekenis van de feitelijk gevierde liturgie beter te verstaan en heeft de resultaten daarvan gepopulariseerd om de gelovigen te informeren en zo te betrekken bij de bedoeling van de liturgie. Vanaf de jaren '50 kwam de nadruk te liggen op het hervormen van de liturgie. Door de grote veranderingen in de samenleving zag men de kloof tussen gelovigen en liturgie groeien en achtte men die niet meer te overbruggen door betere informatie over de betekenis van de liturgie. De aandacht van leergezag en liturgisten richtte zich steeds meer op de vraag aan welke voorwaarden liturgiehervormingen moesten voldoen en in welke mate de liturgie zich leende voor aanpassingen aan de veranderende tijd. Steeds meer kwam de pastorale uitdaging op tafel: minder 'terug naar de bronnen' en meer 'terug naar de gelovigen'. Routhier spreekt hier van *restauratio* en *adaptatio*. Bij de *restauratio* is er sprake van het zich laten normeren door een oorspronkelijke fase, zonder deze automatisch te herhalen. Op grond van het inzicht in die oorsprong is er een zuivering mogelijk door minder authentieke elementen te verwijderen. Bij de *adaptatio* gaat het niet zozeer om een blinde aanpassing aan andere tijden, maar om het passend of geschikt maken voor nieuwe waarden, op grond van nieuwe omstandigheden

30 J.A. Jungmann SJ, *Liturgie der christlichen Frühzeit*, Freiburg 1967, pp. 13 e.v.: "Allein, in liturgischen Dingen ist zwar der Urtext, die Urform, die in die älteste Kirche gebraucht worden ist, von hohem Interesse. Aber unser Interesse ist doch heute nicht mehr so einseitig, wie es vor einem halben Jahrhundert war, gerade nur auf die Anfänge gerichtet. Denn auch die weiteren Formen, die sich in der Folgezeit entwickelt haben, sind hervorgegangen aus dem Leben der Kirche und aus dem Walten des Gottesgeistes, die in der Kirche wirksam ist. Sie erzählen uns von Art und Weise, wie jene späteren Generationen gebetet und Gottesdienst gehalten haben und was sie aus eigenen hinzugegeben haben. Und sie bilden zugleich die Glieder einer Kette, die uns und unserem gegenwärtigen Gottesdienst verbindet mit dem Leben und dem Gottesdienst der Urkirche. Alle Glieder dieser Kette sind uns wichtig. Denn alle zusammen geben sie uns erst die volle Erklärung für die Überlieferte Form unseres Gottesdienstes. Aber die ersten Glieder sind uns besonders wichtig, weil mit ihnen die Richtung entschieden worden ist, in der sich die Weiterentwicklung bewegen sollte".

en culturen³¹. Het zijn in Routhiers visie twee polen die met elkaar in spanning gehouden moeten worden, twee coördinaten die samen voor een evenwicht zorgen en die elk afzonderlijk een valstrik kunnen worden. Dezelfde tweedeling van *restauratio* en *adaptatio* komt ook naar voren in Congars' *Vraie et fausse réforme de l'Église*³². Hij onderstreept sterk de waarde van de herbronning, het 'terug naar het beginsel'; bij de aanpassing aan de eigen tijd onderscheidt hij *adaptation-innovation* van *adaptation-développement*. Bij deze eerste spreekt Congar van het gevaar van een automatische, mechanische vervanging door een element van buiten, vanuit de niet-gelovige cultuur, een rationele vernieuwing zonder echte organische ontwikkeling vanuit de eigen grondslagen. Als men, aldus Congar, het traditiebegrip goed verstaat, is er telkens sprake van een actualisering en hervorming op grond van nieuwe omstandigheden, vanuit het overgeleverde erfgoed, zonder aanpassing aan wezensvreemde, seculiere elementen. Congar ziet een juiste hervorming dus niet in een serviele herhaling van het oude en evenmin in een kritiekloze vernieuwing, maar in een organische ontwikkeling van de traditie.

Deze weergave van Routhier, gedeeltelijk gebaseerd op Congar, is echter niet geheel bevredigend. De cruciale vraag is hoe men een aanpassing aan hedendaagse omstandigheden of aan een nieuw cultureel paradigma beoordeelt. Het gaat dan om de vraag of deze hervorming geheel of in zekere mate of niet in overeenstemming is met de bronnen van geloof en liturgie. Het is immers niet ondenkbaar dat een moderne ontwikkeling van de cultuur ideeën naar voren brengt die ten diepste in overeenstemming zijn met de christelijke levensvisie, ook al hebben ze in de Kerk eeuwenlang een sluimerend bestaan geleid. Aanpassing aan de moderne tijd en terugkeer naar de bronnen hoeven niet strijdig te zijn. De geschiedenis ontwikkelt zich niet noodzakelijk naar een steeds diepere verwijdering van de christelijke openbaring. Aanpassing aan de tijd kan daarom noodzakelijk zijn om de oorspronkelijke bedoeling van de liturgie opnieuw te realiseren. Zoals J. Baldovin het zegt: "...de eerbiedwaardige Romeinse ritus had behoefte aan een flink stuk hervorming en vernieuwing wilde hij dienstbaar zijn aan de verheerlijking van God en de heiliging van mannen en vrouwen"³³. De moderne tijd kan de hermeneutische voorwaarden bieden waardoor de overgeleverde boodschap in sommige opzichten beter tot uitdrukking gebracht kan worden en dus gemakkelijker verstaan wordt. Maar evengoed is het denkbaar dat de ideeën van een zich veranderende cultuur zich verder verwijderen en vervreemden van de christelijke boodschap. De spanning tussen *adaptatio* en *restauratio* komt in een ander licht te staan als het zich-geschiedt-maken voor die nieuwe

31 Routhier, "Conclusions", pp. 253 e.v.

32 Y. M.-J. Congar OP, *Vraie et fausse réforme dans l'Église*, Paris 1950, pp. 332-352, m.n. p. 342.

33 Baldovin, *Idols and icons*, p. 216: "...the venerable Roman Rite needed a great deal of reform and renewal if it was to serve the glorification of God and the sanctification of men and women".

cultuur resulteert in een liturgie die op de wezenlijke punten dichter bij de bronnen staat. Aanpassing aan de tijd kan een onderdeel van de restauratie zijn. Duidelijk is dus dat de vraag uit de titel van dit onderdeel niet eenduidig beantwoord kan worden. Het hangt van de analyse van de situatie af op welk van de beide elementen men de nadruk legt.

4. *Geschiedt het veranderingsproces geleidelijk of middels geplande en grootschalige ingrepen? Modus van de hervorming*

Een veel besproken thema is de vraag hoe liturgiehervormingen moeten plaatsvinden. Dit 'hoe' wordt meestal niet uitgebreid geanalyseerd, maar eerder aangeduid, met name in discussies over de evaluatie van de liturgische hervormingen na het Concilie. Enerzijds zijn er de aanhangers van de 'hervorming van de hervorming' die sterk de nadruk leggen op de organische groei van de nieuwe vormen uit de oude, zoals de liturgieconstitutie van Vaticanum II dat formuleert³⁴. Hun visie op liturgiehervorming vertaalt zich in kritiek op de inhoud en de modus van de recente liturgische veranderingen.

Het begrip 'organisch' lijkt te verwijzen naar 'organisme', een biologisch begrip dat slaat op een dierlijk of plantaardig geheel, een lichaam met meerdere organen. Enkele kenmerken van een dergelijk lichaam zijn dat het leeft en een geheel is, dat het niet door mensen gemaakt wordt en dat het zich ontwikkelt. Auteurs die het begrip 'organisch' gebruikt hebben in verband met de liturgie zijn K. Gamber, J. Ratzinger en A. Reid. De eerste heeft zich beroepen op het principe, maar het niet uitgewerkt.³⁵ De tweede, Ratzinger, noemt het herhaaldelijk. Hij werkt het met name uit in *Der Geist der Liturgie*, in het onderdeel over de ritus, in aansluiting bij een citaat van Jungmann over "gewordenen Liturgie"³⁶. Ratzinger wil hier benadrukken dat liturgie een voorgegeven werkelijkheid is, niet iets dat mensen op creatieve wijze zelf maken, maar iets dat ze ontvangen. De liturgie zoals die volgens een bepaalde ritus overgeleverd is en gevierd wordt, gaat ons vooraf, wij beschikken er niet over. De derde auteur, A. Reid, gaat uitgebreider op het begrip in³⁷. Bij hem ligt de nadruk op het begrip 'groeiproces', waarbij opnieuw de menselijke inbreng voorzichtig en bescheiden is. Zoals een boom gesnoeid en bemest wordt om de ontwikkeling enigszins te begeleiden, zo kan de mens de liturgische ontwikkeling beïnvloeden. Bezwaar tegen het beeld van een

34 SC 23: "...ut novae formae ex formis iam exstantibus organice quoddammodo crescant".

35 K. Gamber, *La réforme liturgique en question*, Le Barroux 1992, p. 32: "Comme le rite s'est toujours développé au cours des temps, il pourra continuer à le faire à l'avenir. Mais ce développement devra tenir compte de l'intemporalité de chaque rite et s'effectuer de façon organique". Vgl. p. 83.

36 J. Ratzinger, *Der Geist der Liturgie. Eine Einführung* (2000), in: *Gesammelte Schriften 11, Theologie der Liturgie*, Freiburg-Basel-Wien 2008, pp. 29-194, p. 143, 145 e.v.; zie ook idem, *Zum Gedenken an Klaus Gamber*, in: *Gesammelte Schriften 11, Theologie der Liturgie*, pp. 633-635, p. 35, oorspronkelijk als een 'ten geleide' in Gamber, *La réforme liturgique*, onder de titel: *Klaus Gamber, l'intrépidité d'un vrai témoin*, pp. 6-8.

37 Reid, *Organic development*, pp. 308-311.

groeiproces is dat het noodzakelijk naar een ‘volgroeidheid’ of een eindfase toe gaat, hetgeen bij de liturgie niet het geval is. Men kan wellicht beter spreken over ‘ontwikkeling’. De belangrijkste relevante aspecten van het beeld van de organische ontwikkeling zijn: de geleidelijkheid, de voorzichtigheid, de trouw aan de substantie van de overgeleverde vormen, de wezenlijke continuïteit. De nadruk van deze drie auteurs op het begrip ‘organische ontwikkeling’ lijkt te zijn ingegeven door zorg om een te veel en te rigoureuus menselijk ingrijpen in de liturgie³⁸. Daar staan tegenover degenen die de hervorming van de Vaticanum II verdedigen. Zij leggen de nadruk op de menselijke verantwoordelijkheid voor de liturgie, de noodzaak van ingrijpende aanpassing aan de huidige mens en de mogelijkheid dat dit gepland, grootschalig en eventueel in een betrekkelijk kort tijdsbestek gebeurt³⁹.

Omdat het beeld van het groeiproces een grote rol heeft gespeeld nemen we het hier als uitgangspunt voor onze reflectie over de wijze waarop liturgische hervormingen plaatsvinden. Als men uitgaat van een geleidelijke ontwikkeling, wordt er dus alleen voor veranderingen gekozen als dat evident nodig is of veel voordeel geeft; ze worden niet schoksgewijs ingevoerd; ze vinden in kleine en een beperkt aantal stappen plaats en ze moeten duidelijk passen bij en overeenstemmen met de overgeleverde liturgie. Met andere woorden: de liturgie is wezenlijk conservatief, maar staat open voor noodzakelijke groei⁴⁰. Een ander element dat hoort bij het levende groeiproces is het feit dat liturgie ook spontane veranderingen kent, bijvoorbeeld het langzaam verdwijnen of wegslijten van niet meer gebruikte vormen of juist het aanslibben van nieuwe in een bepaalde periode waardevol geachte onderdelen⁴¹. Bewuste liturgische hervormingen kunnen ook een reactie hierop zijn, een herstel, verwijdering of correctie van wat ongemerkt veranderd was.

In hoeverre is dit principe van organisch verlopene veranderingen richtinggevend voor liturgiehervormingen? Reid beschouwt het als “het enige fundamentele principe van liturgische hervorming waarin elke katholieke liturgische hervorming haar legitimatie vindt”⁴². Hij beoordeelt in zijn boek een belangrijk deel van de liturgiegeschiedenis met dit criterium. Ratzinger

38 Ratzinger stelt zelfs dat men na het Concilie vanaf de schrijftafel geconstrueerd heeft wat een levend groeiproces veronderstelt, in: *Liturgie – wandelbar oder unwandelbar*, in: *Gesammelte Schriften 11, Theologie der Liturgie*, pp. 613-626, p. 615, “Liturgie entsteht nicht durch Verordnungen, und einer der Mängel der nachkonziliären Liturgiereform ist zweifellos in dem professoralen Eifer zu suchen, mit dem man vom Schreibtisch her konstruiert hat, was lebendiges Wachstum voraussetzen würde”, vgl. pp. 618 e.v.

39 Deze visie komt tot uitdrukking in P. Marini, *Een uitdagende hervorming. De liturgische vernieuwing realiseren*, Averbode/Heeswijk 2010, waarin de werkwijze van het *Consilium* beschreven wordt en op p. 209 de verbandende snelheid gesignaleerd wordt.

40 Vgl. Reid, *The organic development*, pp. 163, 168, 171 en de boven geciteerde vier punten van B. Capelle.

41 Pott, *Byzantine Liturgical Reform*, p. 80.

42 Reid, *The organic development*, pp. 307 e.v.: “...the one fundamental principle of liturgical reform in which all Catholic liturgical reform finds its legitimacy”; A. Reid, OSB, “Eine Präzisierung von ‘The organic development of liturgy’. Das grundlegende Prinzip zur Beurteilung der Reform”, in: S. Wahle, H. Hoping, W. Haunerland (ed.), *Römische Messe und Liturgie in der Moderne*, Freiburg i. Br. 2013, pp. 73-102, p. 99-101.

ziet het als een belangrijk nieuw inzicht van de liturgische beweging, als correctie op het vroegere abstracte denken van de sacramententheologie, waarin de sacramenten werden gereduceerd tot het strikt noodzakelijke ervan en de begeleidende rituelen als aankleding werden gezien: “Het ging de liturgische beweging erom dit reductionisme van een abstracte sacramententheologie te overwinnen en ons de liturgie te leren kennen als een levende structuur van een traditie die gestalte gekregen heeft; men kan het niet in stukken scheuren, maar moet het in zijn levende heelheid zien en beleven”⁴³. De kern wordt hier gevormd door het begrip “*lebendigen Ganzheit*”. De liturgie wordt gezien als een organisch geheel dat in de traditie gegroeid is en waarvan elk onderdeel belangrijk is en eigen zeggingskracht bezit. Juist zo, als monument van de traditie, bevat de liturgie het geloofsgeheim dat zij deelt met wie binnentreedt in haar werkelijkheid. Ook de in een bepaalde tijd minder verstaanbare onderdelen behoren tot het geheel en kunnen voor latere generaties juist weer een toegangsweg zijn om dat geheel te benaderen.

De belangrijkste reden waarom sommigen pleiten voor liturgische hervormingen die geleidelijk op organische wijze ingevoerd worden, is dus het feit dat de liturgie een kostbaar, onvervangbaar, levend geheel is dat door te snelle of te ingrijpende veranderingen beschadigd zou kunnen worden. Maar er is een tweede reden die te maken heeft met de actieve deelname van de gelovigen. Liturgie is immers niet alleen een zaak van de uiterlijk te voltrekken rituelen, maar evenzeer van een innerlijke, spirituele deelname. Hervormingen die op organische, dus geleidelijke en stapsgewijze manier worden voltrokken, staan de deelnemers toe erin mee te groeien. Liturgie is een zaak van lichaam en geest, van ritueel en spiritualiteit en de bedoelde hervorming voltrekt zich minstens evenzeer in het innerlijk van de liturgische deelnemers als in de uiterlijke woorden en gebaren.

Hiermee hebben we enkele argumenten ter ondersteuning van het idee van geleidelijke ontwikkeling gegeven. Zijn er ook factoren die voor het tegendeel, een meer daadkrachtige en grootschalige verandering, pleiten? Het model van de organische groei is niet onomstreden. Grote maatschappelijke en culturele veranderingen, ook in onze tijd, hebben snelle paradigmaverschuivingen veroorzaakt die het noodzakelijk lijken te maken tot grote, snelle en planmatige veranderingen te komen om zo de liturgie aan te passen aan het nieuwe zelfverstaan van de huidige mens. Routhier spreekt hier van een revitalisatie, actualisatie of wedergeboorte van de traditie⁴⁴. Deze visie lijkt lijnrecht te staan tegenover het hiervoor geschetste concept van organische ontwikkeling.

43 Ratzinger, *Die organische Entwicklung der Liturgie*, p. 716: “Die liturgische Bewegung war es gerade darum gegangen, diesen Reduktionismus einer abstrakten Sakramententheologie zu überwinden und uns Liturgie als lebendiges Gefüge gestaltgewordener Tradition verstehen zu lehren, das man nicht in Stücke auseinander reißen kann, sondern in seiner lebendigen Ganzheit sehen und leben muss”.

44 Routhier, “Conclusions”, p. 254

Tenslotte

We kunnen dus vier spanningsvelden onderscheiden op het gebied van de liturgiehervorming, namelijk tussen de innerlijke en de uiterlijke kant van de liturgie, tussen boven en onder, hiërarchie en basis in de Kerk, tussen heden of verleden, *resourcement* of *aggiornamento* in de traditie, en tussen geleidelijk en voorzichtig, of snel en grootschalig als het gaat om de wijze van hervormen. Vaak is of wordt, bewust of onbewust, een sterke keuze voor één van beide polen van deze spanningsvelden gemaakt. Wat we echter hebben geprobeerd te laten zien is dat beide bij de liturgie horen en een rol spelen in veel vormen van liturgische vernieuwing. Het omgaan met de betreffende polariteit vraagt geduld en de bereidheid zaken van meerdere, ook tegengestelde, kanten te bekijken. De hervorming van de liturgie is nog lang niet voltooid en zal die voltooiing misschien pas *in patria* bereiken. Het als gehele kerkgemeenschap werken aan de verbetering van de innerlijke en uiterlijke liturgie vraagt geduld en luisterbereidheid. Het veronderstelt evenzeer liefde voor Christus en zijn Evangelie als voor de zoekende mens van vandaag. Het blijven staan in de besproken spanningsvelden is een voorwaarde voor de voortgang van het werk van de liturgiehervorming.

Johan te Velde (1954) studeerde in 1981 af aan de toenmalige Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht in systematische theologie en liturgie en was daarna ruim dertig jaar lang werkzaam in het basispastoraat, de liturgische toerusting en het bisdombestuur van het bisdom Groningen-Leeuwarden. In 2012 trad hij in de benedictijner St. Willibrordsabdij te Doetinchem in. Hij publiceerde *Thuiskomen in de liturgie. Liturgische catechese voor parochianen* (2008), *Bidden naar het oosten, gebedsrichting in spiritualiteit en liturgie* (2010) en *Het verhaal van het altaar, een dynamische fenomeen in de christelijke liturgie* (2013). Hij bereidt een proefschrift voor over evaluatie van liturgische hervormingen op grond van een theologisch traditiebegrip.